

vasva az olvasó számára határozott és egy-
séges körvonalat kap egy Kosztolányi-kép:
író, költő, filozófus, nyelvész, aki méltán

foglalja el előkelő helyét nemcsak a ma-
gyar, de az európai kultúrában is.

Ádám Anikó

SZIGETI LAJOS SÁNDOR: A JÓZSEF ATTILA-I TELJESSÉGIGÉNY
Bp., 1987. Magvető Könyvkiadó, 371 l.

Hírhedtté vált recenziójában Féja Gé-
za a „szélkakas-költők” közé sorolta József
Attilát, akik „fölfedezték a sokarcú ver-
set, azaz megverselnek egy dolgot 3-4 féle
hangnemben, készítenek róla marxista, na-
cionalista, kisagrár és egy semleges szólamú
verset”. Ugyanezt a versátírási vádat han-
goztatta évekkel később Nagy Lajos *Buda-
pesti Nagykávéház* c. regényében. De Bálint
György is szóvá tette a *Medvetáncról* írott
elismerő hangú bírálatában, hogy a költő
„néhány harcosszerű versét enyhítette, át-
stilizálta”. Ezek a kritikai megjegyzések
azon az előfeltevésen nyugszanak, hogy az
alkotótól, aki szellemi termékét végleges
formába öntötte, azaz a nyilvánosság elé
bocsátotta, rossz néven vehető, ha azt to-
vább alakítja, főleg olyan mértékben és
olyan irányban, ami már a mű politikai,
erkölcsi arculatát komolyan érinti.

József Attila azonban nemcsak úgy vé-
tett a műalkotás egyediségének szentsége
ellen, hogy a meglévőn változtatott, hanem
úgy is, hogy változtatlanul vagy kisebb
módosításokkal újra fölhasználó olyan formai-
tartalmi egységeket, amelyeket már egyszer
beleszólt valamely művébe. Így például a
[*Magad emésztő...*] remekbe szabott sorai
változtatlanul megtalálhatók az *Eszmélet* 4.
versében: „Akár egy halom hasított fa, /
hever egymáson a világ, / szorítja, nyom-
ja, összefogja / egyik dolog a másikat /
s így mindenik determinált”. A [*Jön a vi-
har...*] formaelemeit pedig két irányba
írta szét a költő: az „utánuk bársony nesz
inog, / megremegnek a jázminok” sorpár
a *Hazám* szonettciklusban bukkan föl új-
ra, „a szegény fűszál lekonyul, / fél, hogy
örökre alkonyul” sorok pedig a *Költőnk és
kora* c. versben születnek új életre. Mielőtt
még arra gyanakodnánk, hogy a betegség-
gel magyarázható kései ismétléskényszerrel
lenne szó, a korai pályaszakaszából is hozok
szemléletes példát. A Juhász Gyulának

ajánlott *Kozmosz éneke* 5. szonettjének alá-
bi részlete: „Mint szunnyadó kedvest meleg
leány, / Cirógatja gyötört szívük az álom.
/ S mint éjjel nyíló áloé virágon, ...” egy
szabadversben, kassákosra hangszerelve je-
lenik meg ilyenformán: „az áloé másodper-
cenként virágozik álmainkban / ismeretlen
kedvesünkkel hálunk ő az aki cirógatván
figyelmeztet ha takarónk lassacskán lecsú-
szik”.

A műalkotás egyediség iránti köteles tisz-
telet elmaradását föl lehet éppen róni Jó-
zsef Attilának, de az effajta kritika sehová
sem vezet. Egyrészt azért, mert — ha mű-
érzékünkre hallgatunk, be kell ismernünk,
hogy — sem az átírás, sem a kész formae-
lemek újraalkalmazása nem csökkentette a
József Attila-versek esztétikai színvonalát,
nem gyengítette erkölcsi, eszmei hitelüket.
Másképp azért, mert a figyelmesebb szem-
lélő számára kiderül, hogy a formaelemek
vándorlásának jelensége József Attila élet-
művében olyan nagymérvű, hogy ha ki-
tartunk a rosszallás mellett, akkor érett
költészetét szinte teljes egészében el kellene
utasítanunk.

Természetes dolog tehát, hogy a kezde-
ti szemrehányások később elhallgattak, s
a „szakértők” egyre inkább olyan adaléko-
kat láttak az ismétlődő szövegegységekben,
amelyek rejtett összefüggések felismerését
teszik lehetővé, amelyek magyarázatra szo-
ruló, izgató alkotáslélektani rejtélyek meg-
oldására készítetnek, amelyek mélyebb nyel-
vi, pszichikai törvényszerűségek nyomába
vezetnek. A sokszor évekig lappangó, mint-
egy elraktározott formai-tartalmi egységek,
a *motívumok* iránt ezért a kutatás kezdettől
fogva nagy érdeklődést tanúsított. A motí-
vumvándorlásból már Bóka László: *József
Attila* (1947) c. tanulmánya és Szabolcsi
Miklós *Falu* (1947) elemzése is fontos követ-
keztetéseket vont le. Önálló témává a Jó-
zsef Attila-motívumkutatást Széles Klára

emelte „minden szervem óra...” c. könyvében, a történeti vizsgálódásokat a motívum meghatározásának elméleti kísérletével egészítve ki.

Szigeti Lajos Sándor *A József Attila-i teljességigény* c. könyve ebbe a sorba illeszkedik bele. A könyv nagy érdeme, hogy a József Attila-motívumkutatás történetében először alakított ki olyan vizsgálati programot, amely adekvát tárgyával. Ahogyan korábban Széles Klára, Szigeti is elméleti alapot épített kutatásai alá. Megkereste azokat a tudománytörténeti tendenciákat, amelyek részint igazolják vállalkozását, részint támpontokat adnak a további tájékozódáshoz. Fogalom meghatározásai, amelyeket a *Mi a motívum?* c. fejezetben olvashatunk, átfogóbb igényűek, tudománytörténetileg kidolgozottabbak a Széles Klaráéinál. Egyetlen szépséghibájuk, hogy alighanem utólag készültek legalábbis a konkrét motívumelemzések nem látszanak a bevezető elméleti fejtegetések konkrét irodalomtörténeti anyagra történő alkalmazásainak.

Már Széles Klára is az egész életműre kiterjesztette gyűjtőkörét, úgy azonban, hogy egyetlen szövegegységre, az ú. n. „csillag”-motívumra összpontosította figyelmét. A József Attila-i motívumkincs kimerítő feltárására Szigeti sem vállalkozik ugyan, de ő nem horgászik, hanem hálót merít az életmű mélyére, azaz egész sor, egymással összefüggő motívum előfordulásait vizsgálja, olyan motívumokét, amelyeket ő az életmű egészére nézve alapvető fontosságúnak ítél. Újszerű vonása Szigeti vállalkozásának, hogy nem elégszik meg a motívumrendszer napfényre hozatalával, túllép a szorosabb értelemben vett motívumelemzés körén, kísérleteket tesz a motívumkutatás alkalmazására a műelemzésben, verstípusok meghatározásában, alkotáslélektani és poétikai problémák megoldásában. Ilyen törekvésekkel bőviben találkozzunk ugyan a korábbi szakirodalomban is, ám elszigetelten, a motívumegyezéseket egy-egy bizonyítandó állítás szemléleti anyagaként kezelve. Szigeti először próbál átfogó következtetéseket levonni egy motívikus háló bogainak elhelyezkedéséből, sűrűségéből, a szemek közelségéből arra az életműre nézve, amelynek ez a hálózat részét képezi. E nagyigényű vállalkozás sok fontos eredményt hozott a József Attila-

kutatás számára, de szép számmal fölvetett nyitott kérdéseket, tartalmaz vitára alkalmas adó megállapításokat és megoldásokat is.

József Attila motívumkincse a kutatót kettős feladat elé állítja. Egyfelől el kell végezni a feltárás, a módszeres kitermelés műveleteit. Ez a motívumok felismerését, leírását, értelmezését, időbeli leszármazásának nyomon követését, Az egyes szövegegységek rokonsági fokának megállapítását követeli meg. Másfelől a feltárt anyagot rendszerezni kell, össze kell hangolni az életpálya megfelelő pontjaival, az emberi és költői személyiség konstans és változó elemeivel, bele kell ágyazni az életmű és tággfbban a 20. századi magyar költészet-történet tágabb kontextusába.

Az első feladatot Szigeti alapján véve kitűnően oldja meg. Vegyük például az „*Anyás költő lett*” c. fejezetet! Ebben a szerző az ú. n. „anya”-motívum kimerítő leírását nyújtja, gyakorlatilag teljes indukciót végez. Ha valaki — mondjuk — a *Kései sirató* vagy a *Mama* c. vers elemzését tűzi ki célul, s a vizsgált verset a vele tematikusan rokon vagy részben azonos képzetanyagból vagy nyelvi anyagból szőtt költemények összefüggésében kívánja szemlélni, nyugodt lelkiismerettel ráhagyatkozhat az említett fejezetben készített leltárra. Ebben az értelemben a könyv alapmű, megkerülhetetlen a kutatás számára. Kár, hogy a szerző nem látta el a kötetet összefoglaló táblázatokkal, konkordancia-katalógussal, ami nagymértékben megkönnyítette volna használatát.

Csak hogy Szigeti nem elégszik meg azokkal a formaelemekkel, amelyekben az „anya”, a „mama”, az „édesanyám” szavak leíródtak. Teljes joggal mutat rá az anya *látens* jelenlétére az olyan fordulatokban is, mint a [*Zöld napsütés hintált...*] „pólyája testemen” vagy „bölcsöbe fekvő ringtam ott” kifejezései. A versekbe foglalt szerelmi valomásokban is gyakran ugyanazok a gyöngéd vagy követelőző szavak toltak a lírai hős ajkára, amelyekkel édesanyját szokta szólítani. Annál is inkább, mivel a pszichoanalízis „indulatátteles szerelem” terminusát önmagára alkalmazva, a költőtől sem volt idegen az anya és a szeretett nő azonosításának szándéka. Az anyahiány a szerető utáni vágyakozás *álarcában* jelent meg.

A látens anya és az inkognitós anya mellett Szigeti számol az anyaképzetnek egy még rejtettebb, még izgalmasabb megjelenésével is. A költeményekben más összefüggésben is felbukkannak olyan jelzők, igék, stb., amelyek rendszeren az anya-motívum részét képezik vagy annak vonzaskörében helyezkednek el. Így tartozik hozzá pl. az anya alakjához, mint az *Anyám* c. vers „Törékeny termetét a töke / megtörte” mondata tanúsítja, a törékenység és megtörtetés jelzője, illetve igéje. Az *Emberiség* c. versben az összefüggés megismétlődik: „kit törött anyám / szenvedni szaporított”. A *Levegőt*-ben a „törékeny” jelző nem az anyára, hanem a falvakra vonatkozik, de — és a példa ettől még elgondolkodtatóbb — az anya alakja szoros közelségben marad hűtlenné vált jelzőjével: „És az országban a törékeny falvak / — anyám ott született —”. A „törtség”, „törékenység” képzelet ott van a *Munkások* c. versben, az *Invokáció*-ba és *A város peremén*-ben s — e logikának az értelmében — vele együtt rejtetten jelen van az anya, illetve azok az érzelmi és képzettartalmak, amelyek az anya-képzet tartalmát is alkotják.

A motívum e rejtett tartalmainak feltárásához már nem elegendő a lelkiismeretesség és az alaposág erénye, hanem találatkonyságra, nyelvi, lélektani érzékenységre, „nemesebb” tudósi képességekre is szükség van, s mint a mellékelt példa mutatja, Szigeti ezeknek birtokában van. Ám a képességekkel nem mindig sáfárkodik bölcs belátással. Olykor gyengén érvényesül gondolkodásában az óvatosság fékező ereje. Mintha nem észlelné kellőképpen, hogy a rejtett tartalmak nyomozása szükségképpen ingoványos talajra visz. Az „anya-utalások” nem mindig bizonyíthatók és ezért olykor csekély meggyőző erővel rendelkeznek. A motívum képzetkapcsolásainak holdudvarát Szigeti ellenőrizhetetlen távolságokra tágítja ki. Az ... *aki szeretni gyáva* vagy c. versben például nem tudjuk őt követni, amikor „felsejlik” előtte az anya alakja. A *Tiszazug* c. versben sem „érezzük ott az anya melegségét” a „lány a tanya” kifejezésben, csak azért, mert a „tanya” hangalakja őrzi az „anya” hangalakot és mert a *Mint a mezőn* c. versben évek múltán csakugyan együtt szerezpel a két rokon hangulatú szó: „s nincs tanya, anya, hova futna”. Ezek alkalmi túlzások, amelyek nem

csökkentik érdemlegesen a motívum elemzésének kiválóságát. Más a helyzet akkor, amikor egy hosszú következtetéssor épül gyenge alapra, mint a [*Zöld napsütés hirtült...*] elemzése esetében, ahol erőszakoltan, kényszeredetten allegorizálónak látjuk a „tengeri fürdőnek” magzat-létként, illetve születésként való értelmezését. Az említett „pólyája testemen” és a „bölcsőben ringtam ott” kifejezések is egyértelműen születés utáni, csecsemő-lét helyzetére utalnak.

Szigeti munkáját a motívumkincs feltárása, leírása és értelmezése terén e fenntartások ellenére is igtn eredményesnek ítélem. Az a mód azonban, ahogyan ezt az anyagot rendezte, mr vitára készített. „József Attila költészetének motívumairól gondolkodni annyit jelent, mint rendszerben gondolkodni, mert motívumai rendszert, motívumrendszert alkotnak” — olvassuk a bevezető fejtegetésekben és ezzel alapján véve akár egyet is érthetnénk. A kérdés az, hogyan képzeljük el ezt a rendszert. Szigeti — véleményem szerint — az indokoltnál koherensebbnek, zártabbnak, architektonikusabbnak ábrázolja a motívumok elrendeződését. Olyan strukturált egésszé komponálja az életművön át meglehetősen szeszélyesen indázó szövegegységek kusza szövevényét, amelynek szervező centrumát egy sajátos, világképi, életérzés-beli fogalmi oppozíció: a költő *teljességigénye* és *hiánytudata* képezni.

Szigeti nagy súlyt fektet arra, hogy a két kiemelt fogalmat József Attila költeményeiből, illetve elméleti írásaiból vezesse le, miáltal ezek megszűnnek a vizsgált anyagtól idegen, kívülről rájuk alkalmazott terminus technicusok lenni. Úgy festenek, mintha általuk a szerző csupán az életműben rejtetten működő két alapvető érzelmi-tudati tendenciának adott volna nevet. Ezt a látszatot azonban csak némi ügyeskedés árán lehetett megteremteni. A két terminus közül a „hiánytudat” az, amelynek levezetésében rejő problémátikus mozzanatokra egyszerűbb rámutatni, ezért részletesebben ezzel foglalkozom.

A „hiánytudat” terminus kialakításához Szigeti nyersanyagként a „világhiány” fogalmat használja föl, amely József Attila esztétikai írásaiban két helyen bukkan föl. Ezenkívül csak Németh Andor emlékezik meg arról, hogy a költő élt ezzel a ki-

fejezéssel. Két ízben említi ezt a tény-
s a kettő közül a korábbi az érdekesebb.
Ez ugyanis még József Attila életében törté-
nt, ami arra enged következtetni, hogy
Németh Andor valóban barátja szájából
hallhatta a szót. Az 1936-ban megjelent
Feltámadás c. írásról van szó, amely novel-
lisztikusan feldolgoja József Attilával való
bécsi kapcsolatának némely részleteit. Itt
teszi Attila — egyebek között — a követ-
kező, definíció-értékűnek tetsző kijelentést:
„Világhiány! — ... Elsorvadtak a valóság-
hoz kapcsolódó érzéseink. Kiszakadtunk a
társadalomból. Vacuumba estünk — a vi-
lághiányba.”

Vajon a fiatal József Attila 1926-ban
már valóban élt volna ezzel a terminussal?
Vagy Németh Andor önkényesen vetített
vissza egy évekkel később használt szót?
Erre utalna második említése, ahol Németh
 kifejezetten kései fejleményként írja le a „vi-
lághiány” hangoztatását: „Beszélgetéseiben
egyre sűrűbben szerepelt a „mama” — elmé-
kedéseiben egy különös, magalkotta szó-
összetétel: a világhiány. A két szó, a konk-
rét és az elvont, befelé vezet, degradálja
a külső világot.” Érdekes módon a termi-
nust a költő sem korán, sem későn, hanem
kizárólag a húszas évek végi szövegekben
írta le. Előbb az *Esztétikai töredékek*ben,
amelyet Szigeti — mint a szakirodalomban
mindenki — tévesen „viszonylag kései”-nek
tekint, tehát a harmincas évekre keltez,
holott zömmel 1928-ból való. Később az
1930 eleji Babits-kritika első bekezdésében.
A fogalom mindkét helyen kizárólag mű-
vészetbölcseleti összefüggésben, nem pedig
— mint Németh Andornál láttuk — egzisz-
tenciális értelemben szerepel.

Szigeti Forgács Lászlóra és Gyertyán
Ervinre hivatkozva Hegel *A logika tudomá-
nya* c. könyvéből eredezteti a „világhiány”
fogalmát. Csakhogy ez a fogalom Hegel
Logikájában nem fordul elő, s így ezeknek
az interpretációknak semmi alapjuk nincs.
A világhiány József Attilánál azt jelenti,
hogy a fogalmi gondolkodásnak tudomása
van a világról mint egészről, de a diszkurzív
megismerés túlmegy a valóságon, s ezért a
világot nem állíthatja maga elé. Az intu-
íció vagy szemlélet „világszerű” ugyan, de a
világnak csak az elemeit képes befogni egy-
egy aktusába, az egészet nem láthatja meg
a részletektől. Az embernek azonban elemi
igénye, hogy a világot mint egészet szem-

lélete elé állíthassa. Ez az elemi igény a
világhiány. A világhiány a világegész iránti
szükséglet. E szükséglet kielégítésére csak a
művészet képes, mert a műalkotás a vilá-
gegész szemléleti helyettese. A világegész
ugyan nem szemlélhetjük közvetlenül, de a
művész jóvoltából szemlélhetünk valamit,
ami egyenértékű vele: a műalkotást. A vi-
lághiány tehát egy merőben érzelmentes
terminus, arra szolgál, hogy általa a köl-
tő bizonyítsa a művészet létjogosultságát
az emberi megismerésmódok rendszerében.
A hiánytudat, ha jól értem Szigeti elgon-
dolását, ezzel szemben csonkaságtudatot,
törtségérzetet, az egész hiányának kínzó
átélését, a fragmentaritás diszharmonikus
tudatát jelenti: például az anya, az apa
hiányának tudatában, azaz az árvaság ér-
zetében ölt testet. Az ilyen értelemben vett
hiánytudatnak azonban vajmi kevés köze
van a világhiányhoz, ahhoz az igényhez,
amelyet a mű megalkotása, illetve befo-
gadása tud csupán kielégíteni. Az előb-
bi egy negatív életélmény, az utóbbi egy
kontemplatív, elméleti szükséglet. A kettő
összemosása egyszerűen félreértés.

Mindezzel nem azt akartam bizonyítani,
hogy csonkaságtudattal, a „minden egész
eltörött” élményével József Attilánál nem
találkozhatunk, csupán csak azt, hogy Szi-
geti könyve bevezető fejezetében a hiány-
tudat (és a teljességigény) maga alkotta
fogalmait a költőre hivatkozva hiposzta-
zálja egy koherens motívumrendszert me-
galapozó alapelvekké. Az így nyert fogal-
mi oppozícióhoz újabb fogalompárost, a
személyesség és társadalmiság oppozícióját
hozzárendelve felvázol egy fogalmi keretet,
amellyel megfegyvelmezi a rakoncátlan mo-
tívumvegetációt, rangsorolja a motívumál-
lományt.

A hiánytudat, teljességigény, társadal-
miság és személyesség négy kategóriájából
kiindulva deduktív módszerrel kiválaszt né-
hány olyan tartalmi-formai egységet, ame-
lyeket „az életút és költészet szempontjá-
ból releváns motívumok”-ként, „központi
jelentőségű motívumok”-ként különböztet
meg társaiktól, mivel ezek — úgymond —
„a József Attila-i világszemlélet alapkérdé-
seihez vezetnek”. Ahelyett, hogy azokat a
— talán szeszélyes rajzolatú — természe-
tes alakzatokat követné nyomon, amelyek-
be az anyag mintegy magától tagolódik, a
„releváns motívumokat” önkényesen neve-

zi ki, csupán arra ügyelve, hogy a fentebb említett négy alapkategóriával összhangban legyenek. Mesterségesen rendeli alájuk, csoportosítja köréjük az empirikusan feltárt motívumkincset.

Ennek az eljárásnak a problematikusága jól szemléltethető a „Nincsen apám” c. fejezet felépítésén. Első bekezdésében Szigeti szépen rekonstruálja, hogyan lesz az apa korai eltűnéséből az anya legendateremtő kegyes hazugsága révén költői motívum. Első előfordulását a *Nemzett József Áron* c. versben regisztrálja: „aki már / a Nagy Óceánon / szagos füveket kaszál”. A családi legendát másodszer a [*Csak most...*] kezdetű versben idézi föl a költő: „aki a zengő tengeren / nekivágott Amerikának”. Joggal sorolja ide a szerző — személyes vonatkozásai révén — a *Hazám* szonettciklusnak a legújabbkori népvándorlást felpanaszoló részletét is: „S kitántorgott Amerikába / másfél millió emberünk... / acsargó habon tovatűnt”. Mi a közös a három idézetben? Egyrészt az apa alakja, másrészt az Új világ, mint úticél megjelölése, harmadrészt a hajószállítás vagy tengeri utazás képzete. (A motívumok egyik vagy másik elemet implicit módon is tartalmazhatják!)

De vajon jogos-e ebben az összefüggésben tárgyalni *A Dunánál*-nak az apára vonatkozó kijelentését: „apám szájából szép volt az igaz”? Ha tartjuk magunkat a fenti kritériumhoz, el kell ismernünk, hogy az előbbiek és az utóbbi idézet között nem lehet szó motívumazonosságról. A történetfilozófiai óda idézett sora esetében motívumról egyáltalán csak akkor beszélhetnénk, ha legalább még egy alkalommal előfordulna az életműben az apa és a gyerek közötti hajdani kommunikáció állítása (vagy legalább tagadása).

A „kivándorlás”-motívumnak és *A Dunánál* sorának mégis van egy közös pontja: az apa említése. Ez az azonosság azonban *nem motívikus*, hanem tárgyi természetű. Az apa korai elvesztése egy, a költőt pályafutása során újra meg újra foglalkoztató negatív élmény, amely ennél fogva nagyon alkalmas arra, hogy *különböző* motívumok magvát képezze vagy anyagot szolgáltatson felépítésükhöz. A „Nincsen apám” fejezet így valójában nem egy központi jelentőségű, releváns motívumot tárgyal, mint a szerző sugallja, hanem középpontjában egy álta-

lános képzet áll, amely alá a szerző több, egymástól független motívumot (és nem-motívum-jellegű szövegegyeséget) integrál. Szigeti tehát itt a motívumkutatást szervesen elhelyíti József Attila apaképének alakulástörténetével, az előbbi alárendeli az utóbbinak.

Ami kicsiben az első bekezdés alapján megállapítható, az egész fejezet felépítésére is áll. A szerző először az „Isten motívum” előfordulásait veszi sorra, mivel egy részük az apahiány felpanaszolásának is alkalmul szolgál, illetve mivel magukban hordozzák az apateremtés igényét. Az Isten = atya azonosítás azonban a keresztény európai kultúrának közhelye, Istenhez, a Mi Atyánkhoz való fohászzkodás önmagában még nem ad motívumot. Csak szigorúbb kritika alapján lehetne kiszűrni azokat az eseteket, amelyekben kifejezetten a személyes apakép és az Isten-képzet azonosításáról beszélhetünk: ez a képlet inkább a korai, mint a kései Isten-versekben van meg. Mindenesetre, apaképpel vagy anélkül, az Isten-képzet termékeny motívumképző tényezőnek bizonyult József Attila pályáján. De a helyzet itt mégis ugyanaz, ami a kivándorlás-motívum esetében volt: ahogy az „apa” több önálló motívumot nemzett, úgy Isten alakja sem egy, hanem több egymástól független, jól megkülönböztethető motívumot teremtett.

A fejezet további részében Szigeti a költő apahelyetteseit és a hozzájuk írott verseket tárgyalja. Nem kétséges, hogy József Attila fiúi szeretettel viseltetett jónéhány, nálánál tetemesen idősebb pályatársa iránt. Érzései intenzitását fokozta önnön apátlansága, hogy — amint panaszkolta — „nők nevelték”. A költőnek megvolt az ideológiája is ehhez az apakereséshez: a pszichoanalízis pozitív indulatáttételre vonatkozó tanítása. Szigeti listáját hirtelemében ki is egészíthetem Espersit János, Galamb Ödön, Fényes Samu, Hatvány Lajos, Lábán Antal, Rapaport Samu, Ignóty Hugo nevével, akik egyaránt pályázhatnának az apahelyettesi rangra.

Csak hogy a könyvben felsorolt személyekről írott sorok apa-motívumként való értelmezése hasonló nehézségekbe ütközik, mint az „Isten motívum”. Az európai civilizációban az idősebb, tekintélyesebb, tapasztaltabb ember iránti tisztelet kifejezésének egyik — szinte kötelező — módja,

hogy úgy viselkedünk vele szemben, mint az apánkkal. Mintegy „apánkká fogadjuk” az illető személyt. Hogy mikor nem több ez udvariassági automatizmusnál és mikor emelkedik költői motívum rangjára, azt minden alkalommal külön-külön kell megvizsgálni. De az ilyen tartalmú poétikus formaelemek is csak akkor minősíthetők motívumnak, ha ugyanaz a formula tér vissza többé vagy kevésbé eltérő változatokban. „Apa-motívumról” azokban az esetekben beszélhetünk, amelyekben az apává fogadás ritusa megtörtént. Így pl. a *Magad emészto...*-ben: „leintenél, mint az öregebb, / mint az apám”; a *Kosztolányi* c. versben: „Testvérünk voltál és lettél apánk”; a *Thomas Mann üdvözlésében*, ahol a német íróra a gyermekének mesélő apa szerepét ruhazza rá a költő. A *Meghalt Juhász Gyula* c. versben viszont, bármennyire is apjaként tisztelte fiatalabb társa a szege-di költőt, nincs „apamotívum”, mert a gyászoló a halottat *barátjaként* szólítja meg, s magáról, mint a halott *társáról* beszél.

A „*Nincsen apám*” fejezet olvastán tehát egyik szemünk sír, a másik meg nevet. Mert súlyos méltánytalanság lenne, ha nem ismerném el, hogy József Attila apaképének elemzése során Szigeti igen figyelemre méltó megállapításokat tesz, finom felismeréseket fogalmaz meg a költői személyiségről és műről egyaránt. S ez — mutatis mutandis — érvényes a könyv többi fejezetére is. Szigeti József Attila-ismerete és szakértelem elsőrangú, otthonosan mozog a szakirodalomban, biztos és gyakran szerencsés kézzel nyúl a megoldandó kérdésekhez, s olyan virtuóz teljesítményeket is magáénak mondhat, mint a *Ritkás erdő alatt* c. versnek a *tünődés és eszmélés folyamata* fejezetbe foglalt elemzése. Ám a kritikai megjegyzéseket is ki kell terjeszteni a kötet egészére: a motívumkutatás érdekei a többi fejezetben is éppoly érzékeny sérelmeket szenvednek, mint a „*Nincsen apám*” fejezetben.

Arról szeretném meggyőzni a *József Attila-i teljességigény* c. könyv íróját, vagy legalábbis befolyásolni abban az irányban, hogy a motívumkutatást érdemesebb lenne öncélúan folytatnia, módszertanilag tisztábban, megfontoltabban eljárnia. Ha ugyanis a motívumok leírását mindenáron világnézeti alapkérdésekig vagy életérzésbeli mélyszerkezetekig akarja vinni, akkor túllő a célon. Kétségtelen, az anya és az

apa hiánya, az aránytalanság-képzetek, a szó és a csönd a 20. századi költészet fundamentális problémáivá nőhetnek, a motívumrendszer szintjén azonban ezek csak töredékesen, helyenként homályosan, sőt, laposan tárgyalhatók. Magának a kutatónak kell ezért, a motívumkincsbe történő külső beavatkozás számos módozatával élve a holtpontokon továbbblendíteni a gondolatmenetet, pótolni az anyag folytonosság-hiányát, földúsítani az „ércet”.

Éppígy hajlamos Szigeti a motívumelemzés hatóerejének túlbecsülésére, amikor József Attila verseinek műfaji rendszerezése, tipizálása során juttatja kulcsszerephez a jellegzetes szövegegyeségeket. A lírai verscsládok meghatározásának feladatát túlságosan megkönnyíti a maga számára, amikor egy-egy, a versben hangsúlyosan jelentkező motívum, gesztus, vagy a költemények közötti valamiféle feltételezett kapcsolat megállapítása alapján feljogosítva érzi magát arra, hogy saját névvel lássa el József Attila költeményeinek egy-egy csoportját. A könnyelmű névadói gyakorlat következtében a könyvben kórosan elburjánzanak a verstípusok.

Olvashatunk átokversről, csöndversről, búcsúversről, eszmélkedésversről (vagy eszméletversről), tünődésversről, tájversről, felismerésversről, összegzés-számadásversről, anyaversről, apaversről, faluversről, éjszaka-versről, válaszversről, felnőttésversről, Én-versről, Te-versről, feleletversről, megemlékezésversről, hiányt összegző versről, születésnapi versről, társversről, szintézisversről, kulcsversről, cseppversről és semmi biztosítékunk nincs arra nézve, hogy a lista a további kutatások során nem fog tetemesen gyarapodni.

Ugyanaz a mű Szigeti értelmezésében egyszerre több típusba is besorolható. Így pl. az *Én nem tudtam* anyavers, de mivel szerepel benne a „most már tudom” kifejezés, felismerés-versnek és feleletversnek is tekinthető. Az *Elégiát* pedig a csöndverssek, felismerésversek közé sorolja a szerző, de egyúttal a tünődés és eszmélés versei között is számon tartja. A verstípusok eme dömpingje és az alapjukul szolgáló motívumok meghatározó erejének részlegessége arra figyelmeztetnek, hogy az alulról, a motívumkutatás felől történő kiindulás nem ad elegendő szilárd támpontot a műfaji rendszerezéshez.

Sorolhatnám még a kötet erényeit és hiányosságait. Legfőbb értékének mégis azt tekintem, hogy először vetette föl a József Attila-kutatás számára megkerülhetetlen módon a *motivum-kérdést*, amelyre ezután a költő minden ismerőjének válaszolnia kell, s így a *József Attila-i teljességigény* talán termékeny, előre vivő vitát indukál a szakközvéleményben. Én mindenesetre másként vélekedem a József Attila életművének a könyvben oly érdekesen, változatosan bemutatott jelenségéről, mint a szerző.

Vegyük például a *felismerés*-motivumot, amely a fentebb említett *Én nem tudtam* c. versben jelenik meg képletszerű tisztaságban. A gondolatmenet két tartópillére a költemény szövegében egymásra utaló két mondat: „Én nem tudtam”, illetve „Most már tudom”. E mondatok közötti feszításon ível át a felismerés hídja. Az első strófa az első alapmondat előkészítése, a szonett tercináin pedig a második alapmondat következményeit fejtik ki. A mondatpár külön érdekessége, hogy szerkezeti motivumot képeznek, kompozíció-meghatározó jellegük van, tehát ahol előfordulnak, ott messzemenően meghatározzák a szöveg tagolását. Az elmondottak felfedezése a (bizonyos tekintetben itt Németh G. Béla nyomdokain járó) Szigeti jó szemét dicséri. Az elemzés további része a felismerés folyamatát taglalja. E folyamatot a szerző úgy értelmezi, mint a költői személyiség negatív irányú szellemi, lelki fordulatát: egy korábbi, relatíve kiegyensúlyozott lelkiállapot megszűnését a valóságos élethelyzet tudatosítása révén. Olyan képet fest a versről, mintha a felismerés itt menne végbe, mintha a versben valóságos felismerési folyamat zajlana le.

Ez az a pont, amelytől kezdve nem tudom elfogadni az elemzés logikáját. Úgy vélem ugyanis, hogy ha a költő csakugyan rádöbrent arra, hogy a teljesség elveszett számára, akkor is biztosan nem a vers megírásakor történt meg benne a fordulat, hanem azt megelőzően. Sőt, el tudom képzelni, hogy nem is ment végbe ilyen fordulat. Az sem lehetetlen, hogy egy új mentális állapot észrevétlenül vagy csak fokozatosan alakult ki benne. Az is lehet, hogy József Attilában mindig is lappangott olyanfajta büntudat, amelyről a vers beszél, s ez

most csak a felszínre jutott, megfogalmazódott elméjében. Önmaga számára esetleg egészen másképpen is megfogalmazhatta a „felismerés-versek” egyik jellegzetes tartalmát, a teljesség elvesztésének élményét: olyan, kifejezetten profán módon pl., ahogyan a *Sárgahajúak szövetsége* záró mondatában: „B. m. a k. i. ezt a cefet világot.” Akár így, akár úgy élte át azt az állapotot vagy lelki mozgalmat, amelyről beszámolt, bármelyik élményből eljuthatott ahhoz a formulához, amely az említett szerkezeti képletet adja.

Nem csűröm-csavarom tovább a dolgot. Azt akarom ezzel mondani, hogy az „Én nem tudtam, — Most már tudom.” szerkezet nem egyszerűen önkifejezési mód, vagy nem csak az, hanem az önábrázolás, önreflexió formája, illetve kommunikációs formula, vagy az is. Hogy József Attila mit érzett, mit élt át, az egy dolog, s ettől többé-kevésbé eltérő poétikai kérdés, ahogy ezt versében megfogalmazta. A művészet és élet közötti ama távolságra gondolok itt, amelyet József Attila az alábbi paradoxonná éleztet ki: „a színésszel madarat lehetne fogatni, ha jól adja a bánatosat”. Ha ez a távolság nem jönne létre, akkor a felismerést megfogalmazó mondatok nem is kerülhetnének motivikus pozícióba, nem kaphatnának viszonylag állandó, megszilárdult, felismerhető, azonosítható alakot, amely különböző alkalmakkor megismétlődhet. Amennyiben így vesszük szemügyre a motivumot, eltérbe kerül benne a poétikai elem, s elenyész, háttérbe szorul vagy legalábbis sokat veszít jelentőségéből, áttételesebben hat a világszemléleti, életérzésbeli dimenzió. A motivum megszűnik a vers demiurgoszaként, létrehozó hatalmaként viselkedni, cserébe viszont, mint a szöveg egysége, immanensen leírható.

A motivumnak ez a felfogása összhangban áll azzal a móddal, ahogyan a költő az alkotási folyamatról a rendelkezésre álló adataink szerint gondolkodott. „Még emlékszem rá: — írja Demjén József — órákhozhat magyarázta, hogy még a legkönnyebb versei is mennyire összetett nyelvi, testi, lelki és világnézeti folyamatok végső képletei, — hogy a költemény »soha nem folyik magától, mint valami kerge patak« — hanem készül, tudatosan, az íz-

lés és elme vésői vágják ki a formátlan anyagból." Szinte ugyanezeket a szavakat adja Vizi Albert József Attila szájába: „Sokszor magyarázgatta, hogy még a leg-egyszerűbb versei sem születtek csak úgy spontán, önmaguktól. Mindig tudatosan, az ízlés és az elme megfeszített munkájának közös eredményeként nyerték el végső alakjukat. Minden versével kapcsolatban órákon át tudta elemezni az abba lecsapolt bonyolult nyelvi, ritmikai, testi és világnézeti folyamatokat”. „Sokat beszél a vers kihordásáról is —írja Vizi emlékezése másik helyén. — A verset, csakúgy, mint a magzatot, ki kell hordani, mondotta többször. Nem szabad a mondanivaló megfogalmazásakor azonnal papírt és ceruzát fogni. Először érlelni kell magunkban. Ízlelgetni az egyes szavakat és formálni a vers képeit és ritmusát. A vers műalkotás, úgy kell tehát készülnie, mint a festménynek vagy a szobornak.”

Az emlékezők által a költőnek tulajdonított fejtegetések harmonizálnak híres és máig is csak félig értett ihlettanával is. József Attila nem akként határozta meg az ihletet, ahogy a szó közkeletű jelentése alapján gondolhatnánk, ti. mintha az isteni megvilágosodás kivételes pillanata lenne. Nem úgy fogta föl a versírást, mint egy isteni sugallatnak történő esetenkénti engedelmességét. Az ihlet az ő felfogásában egy, a szemlélettel és a fogalmi gondolkodással egyenrangú megismerési mód. Nem könnyű megmondani, mennyire folyamatos szellemi tevékenységként gondolta el, úgy tűnik azonban, hogy nem korlátozta a vers tényleges létrejöttének rövidebb-hosszabb folyamataira. „Eszem, fázom, bánkodom, okoskodom és ihlem, — ezek vagy mind egyforma, vagy mind különböző tevékenységek.” Ezt a feltevést erősíti az előbb idézett Vizi Albert emlékezésének alábbi részlete is: „Ha az ihlet cselekvés, márpedig ezt könnyű belátni — mondotta —, úgy ez a cselekvés folyamatos is lehet. És csak azok lehetnek jó költők, akiknek az ihlete permanensen működik.”

Ezen a ponton kanyarodhatunk vissza a motívum problémájához. Ha feltételezzük, hogy József Attila ihlettanában önnön alkotói tapasztalatát általánosítja, akkor a költői munkát, az ihletet a formateremtés

állandó vagy legalábbis huzamosan tartó, újra meg újra nekilendülő folyamatként kell elgondolnunk. Az alkotó nemcsak akkor művészkedik, amikor verset ír. Az ihlet a művek komponálásához szükséges formakincs létrehozását és folytonos gyarapítását, megújítását is magába foglalja. A motívumok ennek a folyamatos formateremtési tevékenységnek a során keletkezett félkésztermékek. Olyan csillogó darabkák, amelyek kikristályosodhattak, még mielőtt bármely műalkotáséig megszületett volna, mielőtt eldőlt volna, mely nagyobb szöveg részét fogják képezni.

Az ilyen kikristályosodott szövegegységeket alkotója aztán utólag beépíti valamely készülő művébe. Mivel szerencsés rátalálás eredményei, ha tökéletesen beleolvadnak is a költeménybe, nem veszítik el önálló jelentőségüket a költő számára, aki alkalomadtán újra, sőt többször is felhasználhatja őket, természetesen mindannyiszor verse gondolatmenetébe illesztve alakjukat. Ez azonban azt jelenti, hogy nem biztos, hogy azért szerepel gyakrabban egy motívum, nem feltétlenül azért jut társainál komolyabb funkcióhoz, mert a költő világnézete éppen rája kívánja építeni, vagy mert jobban kifejezi aktuális lelki világát, hanem azért, mert szerencsés formai rátalálásnak, költői *trouvaille*-nek minősül, s mert az adott költemény mondandójának adekvát megfogalmazásához a legmegfelelőbb.

Nem tagadnám teljesen a motívum lélektani vagy világnézeti meghatározottságát, hiszen az alkotó egyéniségére, s gondolkodásmódjára minden olyan elem jellemző, ami viszonylagos állandósággal megmarad, s a motívum is ilyen elem. Egyrészt azonban annyi benne a másféle (olykor egyenesen formatechnikai) meggondolás, megfogalmazását olyannyira meghatározza a költői kommunikációs szándék, hogy a lélektani és világnézeti forrásaira való visszavezetés nem könnyű és sok óvatosságot igénylő feladat. Másrészt egy motívum megjelenésének ideje vagy alkalma, gyakorisága nagymértékben olyan tényezők függvénye, amelyek a világnézethez, a lelkiállapothoz képest véletlenek.

Az így értelmezett motívumok sok tekintetben másféle elbánást igényelnek, mint

amilyenben Szigeti Lajos Sándor könyvében részük volt. A József Attila-motívumot jellemző fejtegetéseim nem azzal a szándékkal íródtak, mintha ezzel a magam részéről a motívum-kérdést egyszer s mindenkorra lezárnak tekinteném. Sőt, némi szándé-

kos egyoldalúsággal fogalmaztam meg álláspontomat, és szívesen venném, ha más kutató is elmondaná véleményét erről, a méltatott motívumelemző könyvben fölvetett rendkívül érdekes problémakörrel.

Tverdota György

CSÜRÖS MIKLÓS: POKOLJÁRÁS ÉS BOHÓCTRÉFA

(Tanulmány Kálnoky Lászlóról) Magvető Kk. Bp. 1988. 259 l.

Kálnoky László a harmadik nemzedék egyik kiemelkedő költője volt, aki ugyan társainál lényegesen később, a vidéki magány akadályaival és szemérmes, visszahúzódó természetével vívódva kezdte pályáját, de társai buzdítása és jótékony elismerése azzal kecsegtette, hogy hamarosan a legelsőik közé juthat. Ebben betegség akadályozta, ugyanakkor azonban e kór préselte ki belőle a korszak egyik nagy, azóta is minden antológiában szereplő költeményét, a közismert *Szanatóriumi elégiát*. 1945 után, amikor igazán kibontakozhatott volna, neki sem jutott külön sors, mint nemzedéktársainak: ugyanúgy marginális ember lett, mint a többiek, s hozzájuk hasonlóan leginkább íróasztalfőkéjének dolgozott, illetve a műfordítás gályapadján töltött esztendőket, bár nem tanulságok, nem haszon nélkül, irodalmunk igazi nyereségére. Látszólag egyenesvonalú pályára állt rá azokban az években, amikor az irodalom egésze szabadabb lélegzethez jutott, s jóllehet hivatalos elismerésben vajmi kevés része volt, abban a virtuális értékrendben, mely nem ordokban méri a tehetséget, a legelsőik közé tartozott. S ekkor jött az igazi meglepetés: az öregedő költő, aki meglehetősen indulatos ember volt, erkölcsi tisztaságára, érintetlenségére igencsak kényes, játszi kedéllyel, a hagyományos formákat lazítva és megtagadva kitalált magának egy lírai Esti Kornélt, akit Homálynoky Szaniszlónak nevezett, s aki mintha valamelyik Krúdy-regényből lépett volna ki, egy hibernált lény módjára, érintetlenül őrizve emlékezetében a múltat, amelyet hajlandó volt megbocsájtani, de nem felejtette el, mert tudta, hogy tanulságai, sebei és örömei egyéniségének és szemléletének elválaszthatatlan részei lettek. Kicsit nosz-

talgikusan, olykor meglepő kedélyességgel lépegetett Kálnoky verseiben Homálynoky Szaniszló, azt a derüt és megbocsájtást példázva, melyet életre keltőjének is megadott utolsó esztendeiben a sors, s amely képesé tette, hogy a sötét és keserű szatfrák mellett, a szenvedést és a véget életre hívó költemények társaságában szelíden és nosztalgikusan mondja el véleményét a század emberének fájdalmas és tragikus ballépéséről.

Nem teljes Kálnoky László portréja, ha az arckép vonásait csak költészete alapján igyekezünk megrajzolni és értelmezni, hiszen egyike volt nemzedéke legtermékenyebb műfordítóinak, akinek fordítástörténeti szerepéről és jelentőségéről a kérdés oly avatott szakértői írtak teljes elismeréssel, mint Rába György és Vas István. Korszakokat és műfajokat tár elénk az idegen költészetekben kalandozva, s mindezt tragikus pátosszal, lázadó alázattal, a hűségnek és azonosulásnak olyan erőnyeivel, melyeket csak egy sokat szenvedett ember birtokol. A műfordításban kivívott tekintélye, szerepe akár maga is külön könyv témája lehetne.

A félbemaradottságnak, az Európától való elszakadásnak az a tragikus érzése, mely újra meg újra felmerül irodalmunk újabbszaki történetében, s amelyet csak erősíthettek a mesterségesen emelt korlátok, melyek időről-időre szomorú valósággá tettek a kiszakítotttság sejtelmét, e nemzedék íróiban úgy oldódott fel s kereste a kiegyenlítődség lehetőségét, hogy alkalmanként egy virtuális szellemi Európát álmodtak maguk köré, melyet fordításaik révén tehettek valósággá, s ugyanakkor éberben és következetesen vetették fel újra meg újra az emberi létnek azokat az alapkérdéseit, me-